

УДК 17.12(14)

ПРОБЛЕМА НЕНАСИЛЛЯ І ПРИРОДА ЛЮДИНИ

ВОЛОДИМИР ФУРКАЛО,

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

У статті розглянуто взаємозв'язок етики ненасилля та природи людини. Установлено ряд стереотипів щодо цього напрямку етики, зокрема: утопічність, простота та однобічність тлумачення людської природи та заперечення не тільки насилля, але й примусу взагалі. Доведено помилковість будь-яких стереотипів щодо етики ненасилля й, відповідно, показано можливості альтернативного розгляду етичних проблем.

Ключові слова: ненасилля, справедливість, насилля, "розірвана свідомість", ресентимент, любов.

Постановка проблеми. Сьогоднішній світ дуже часто стає ареною для прихованих війн. Окрім відкритих військових конфліктів, про які знають усі, оскільки останні моментально потрапляють в епіцентр суспільного резонансу завдяки ЗМІ, є специфічні феномени «внутрішнього насилля». Такі форми є малоконтрольованими, досить несподіваними через незрозуміння специфіки та причин, що викликали насильницькі реакції, а у відповідь викликають «шок обговорення» на деякий нетривалий час і досить привичаєну реакцію, а іноді навіть байдужість, як у випадку з домашнім насиллям. Усе це є наслідком індивідуальності Іншого, його зосередженості на власному Я. Отже, проблема лежить також в області індивідуалізації сучасного світу, що особливо яскраво проявляється в європейській культурі, а також персоніфікації, що набирає вигляду тотального самозамилування та егоїзму. Оскільки головний заклик сьогодення звучить, на нашу думку, як «жити сьогоднішнім днем», то цей пласт «внутрішнього», прихованого насилля, з одного боку, стимулюється ігноруванням суспільством подібних проблем, а з іншого, виступає трансформацією відкритих форм насилля. В Євангелії знаходимо: «І не бійтеся убиваючих тіло, душу, які не спроможні згубити; а бійтеся більше того, хто може і душу, і тіло згубити». Тому такі трансформаційні форми насилля є особливо небезпечними та витонченими, оскільки діють зсередини через вироблення насолоди як легкодоступного важеля до людської підсвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Якщо говорити про рівень дослідженості проблеми, то варто зауважити, що комплексного дослідження ненасилля в його взаємозв'язку з природою людини й досі немає, незважаючи на гостре зацікавлення проблемою на межі ХІХ-ХХ століть, яке виявилось масштабним, проте в соціальному вимірі, не охоплює індивідуалістичних тенденцій сучасної Європи. Чому це, власне, так важливо? На це питання ми відповімо, якщо спробуємо здійснити рефлексії над станом суспільства взагалі, проаналізувавши саму категорію або категорії, традиційно пов'язані з першою, зокрема «соціальний інститут», «маса», «солідарність» у сучасних умовах постмодерну.

Провідними дослідниками і, якщо так можна висловитись, проповідниками в цій галузі були Л. Толстой, М. Ганді, І. Льюїс, М. Бердяєв, С. Франк, М. Реріх, М. Л. Кінг, А. Швейцер, Р. Роллан, Ж. Госс, Г. Торо, Ж. Семлен, А. Гусейнов, А. Апрусян та інші. Інтерпретації проблеми ненасилля давали й такі відомі філософи, як А. Шопенгауер, К. Ясперс, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Маркузе, Б. Рассел, П. Рікер, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, М. Хайдеггер.

Мета статті. Прагнучи розмірковувати з окресленої теми, ми маємо бути обережними з моральними категоріями добра і зла, які легко стають об'єктами маніпуляції. Мається на увазі запитання, яке можна було б віднести до категорії «вічних» в етиці: чи може існувати виправдання для насилля, якщо може, то яке і в якому зв'язку все це перебуває з етикою ненасилля? Потужна зброя проти насилля - це роззброєння? І чим є це роззброєння, як не певним внутрішнім актом людини? Отже, на ці питання ми спробуємо дати деякі відповіді з позиції теоретиків ненасилля.

Таким чином, *об'єктом нашого дослідження* є теоретичний доробок у галузі етики ненасилля, а *предметом* - природа людини в її нахилах до насилля та миротворчості.

Виклад основного матеріалу. Чому існує потреба говорити про ненасилля сьогодні, окрім того, що існують певні форми так званого «внутрішнього» насилля, про яке ми писали вище? Потреба існує через кризу протидії насиллю. Ця криза розгорнулася усередині самої пропаганди ненасилля, яке, у свою чергу, за висловом А. Гусейнова, є «синонімом етики взагалі» [4, с. 72]. Ми б зі свого боку зауважили, що не треба видавати бажане за дійсне, і висловились би інакше: ми б хотіли, щоб ненасилля було синонімом етики, оскільки деякі етичні приписи в різних культурах аж ніяк не можна назвати гуманними, а деякі прецеденти залишаються й до нашого часу, навіть якщо ми залишимо осторонь криваву культуру майя чи ацтеків. І попри все це, ядром етики залишається єдине ядро заборон і табу, яке в сутності своїй спрямоване на ненасильницьтво, а супутні проблеми, пов'язані з насиллям, є проблемами розуміння *відплати* й *справедливості*. Два ключових слова, які не да-

№ 5 (119) вересень-жовтень 2012 р.

ють спокою людині ще відтоді, коли вона вийшла з колиски природи, абсолютно незахищена ні перед природою, ні перед товаришами, ні перед самою собою. Але вже тоді вона обмежилась системою приписів «не...». І що важливо, на нашу думку, це обмеження було не тільки відмежуванням від іншого, від його зазіхань, які б стримувались заборонами, але й бажанням обмежити себе, страх самої себе, страх не нести відповідальність за себе і за свої дії, бажання відмежуватись від тваринного царства, стати *над* інстинктами і тимчасовими бажаннями, це й була перемога розуму.

Таким чином, ми хочемо підкреслити, що виникнення етики саме по собі не є однозначним явищем, що воно не виростає тільки з добрих намірів та нахилів людини, але від моменту, як в етичну ситуацію втрутився розум, людина прагне до гармонійного співіснування з іншими. Такою ж неоднозначною постає й етика ненасилля, і, як справедливо підкреслює А. Гусейнов, якщо людина сповідує етику ненасилля, це зовсім не означає, що вона закреслює темний бік людського буття і вважає, що назавжди позбавиться насильницьких проявів людського співбуття, але вона *істинно вірить* у те, що з ними можна боротись і, більше того, здійснює цю боротьбу на практиці. На думку А. Гусейнова, «етика ненасилля знаходиться в принципово іншому відношенні до дійсності, вона має достатньо мужності, щоб визнати її недосконалість (зіпсованість, гріховність) й одночасно взяти на себе відповідальність за перетворення *такої* дійсності» [там само, с. 73]. Тобто очевидним є те, що ми не маємо справи із черговою утопією або, принаймні, ми маємо справу із чимось, що прагне вийти за межі спекулятивної системи й стати способом існування. Тому етику ненасилля відрізняє один суттєвий момент - це вимога героїзму, але це не героїзм очікування кінця світу й, відповідно, не мріяння про кращі часи, а героїзм відповідальності й відповідального ставлення до світу. У свою чергу, відповіддю на насилля є відсутність відповіді в насильницький спосіб, це заклик до совісті людини, яка проявляє насилля, тобто це означає - не миритись із несправедливістю, а боротись, не бажаючи застосовувати зброю. Таким беззбройним вирішенням конфлікту, як уже було сказано вище, є заклик до совісті людини, до гуманності та любові в найширшому значенні. Саме до любові й закликає Махатма Ганді [див. 3]. Але чи може любов бути тією універсальною силою, що здатна зупинити насилля? На початку ХХ століття провідні філософи й письменники дивляться на цю проблему дуже скептично, підкреслюючи зв'язку сутність людської природи та імпульсивність і навіть інстинктивність її діяльності. Сліпа, хаотична помста, бажання вижити понад усе, уцент руйнуючи все на своєму шляху - ось те, що характеризує людину на зламі століть. В О. Шпенглера зустрічаємо: «Людина - хижак... Усі взірці доброчесності й соціальної етики, які хочуть бути або стати вище цього, є лише хижакими зі зламаними зубами, що ненавидять інших через напади, яких самі старанно уникають. Подивіться на них: вони настільки слабкі, що не можуть читати книг про війну, але вибігають на вулицю, якщо стається нещасний випадок, щоб збудити свої нерви кров'ю й криками, а якщо вони не здатні вже й на це, тоді насолоджуються цим у кіно й ілюстрованих виданнях... боротьба є стародавнім фактом життя і сама є життям, і навіть найжалюгіднішому пацифісту не вдасться до кінця знищити у

своїй душі задоволення від неї» [13, с. 8]. Звернувшись до художньої літератури першої половини ХХ століття, ми знайдемо подібні умонастрої й погляди. Зокрема, у Михайла Агеєва (уважається, що це псевдонім Володимира Набокова) зустрічаються досить глибокі філософські, але провокативні думки із цього приводу. Він розмірковує над природою людини й схильністю до зла та насилля і говорить про так звану «душевну гойдалку» [див. 1, с. 221-236]. «Гойдалка» - це щось на зразок віднайдіння балансу між добрими і злими силами душі. Ефективним способом переживання катарсису, властивих людині звіриних інстинктів і насильницьких нахилів є той, що відбувається через театральне дійство, зокрема через сцени покарання головних злодіїв тієї чи іншої п'єси. На думку М. Агеєва, відбувається внутрішнє задоволення подібних природних нахилів, що утримує людину від агресії в повсякденному житті. Тому, власне, те, що виглядає як радість від відплати за заподіяне зло, наприклад, у виставі, є насправді переживанням піднесення, задоволення, а не загостреним почуттям справедливості. Спроба ж виправити подібний стан справ у кращій бік, апелюючи до найкращих сторін людської душі викличе згодом кровопролитну реакцію. Він пише: «Напрошується думка про те, що повстанемо, не зв'яємо остаточно й не вбиваємо, в ім'я знівченої справедливості, людей, так це саме тому, що ми підлі, зіпсовані, жадібні й узагалі погані, - а що якби в житті, як і в театрі, ми розпалили б у собі найлюдяніші почуття, якби в житті ми стали кращими, то ми б, збуджені тремтінням у наших душах почуттів справедливості й любові до принижених і слабких, здійснили б або відчували бажання здійснити... таку кількість злочинів, кровопролиття, тортур і вбивств, яких ніколи не здійснював і не хотів здійснювати жоден, навіть найзліший злочинець, який керується жагою до наживи та збагачення» [1, с. 233].

Незважаючи на пафос виклику, яким просякнуті ці слова М. Агеєва, ми розуміємо, що в них криється дещо набагато більше, а саме: гуманізм, надзвичайна туга за людськістю, що розкривається парадоксальним чином. Тобто ми знову бачимо трагізм людської індивідуальності, трагізм людської природи, що не є досконалою, не є утопічно доброю, а знаходиться на грані, на межі. Адже якби ми уявили собі людську природу як одну сторону медалі: винятково добру або винятково злу, то відпала би проблема як така. Ми б могли з упевненістю сказати, що задача етики ненасилля - у перемозі добра над злом, білого над чорним і т.і. Але коли ми з очевидністю маємо справу з діалектикою, боротьба набирає зовсім інших форм, вона стає тоншою й вишуканішою. Для багатьох усе це залишається неочевидним, оскільки найпростішою картиною світу, що дає життєвий спокій, є мислення в простих бінарних опозиціях. Отже, повертаючись до природи людини в її зв'язку з ненасиллям, слід підкреслити, що ми констатували певний переломний момент в антропологічній філософії першої половини ХХ століття. Надалі ж криза лише посилюється. Яскравим прикладом може бути екзистенціалізм і, зокрема, філософія Сартра. На відміну від інших екзистенціалістів, що розмірковують про трагічність індивідуального буття, про буття-до-смерті, тривожність, розірваність свідомості, Сартр намагається відступити від художніх форм опису цих проблем і намагається насамперед віднайти їх причини. Не просто сказати про «світле і темне» в людині, про

№ 5 (119) вересень-жовтень 2012 р.

гойдалку, баланс або дисбаланс та імпульс, а пояснити, чому так відбувається. Чому свідомість розривається? І Сартр відповідає: тому, що вона розривається між властивим їй збочено-благонамірним розумінням дійсності й відчуттям темної сили «диявола», що виростає з реального взаємозв'язку людей і оголює внутрішню фальш усього існуючого - відмінність між уявленнями людини про саму себе і тим, чим вона є насправді, місцем, яке вона *реально* займає в суспільстві. Через цю тріщину у свідомості неявно починає прориватися все те, що суспільство залишило невиконаним у людині й стримало цілий клубок емоційно вибухових відчуттів, які містять незадоволеність існуючим та потребу вільного розвитку всіх потенційних сил. І свідомість не витримує помилки цих двох вимірів, у яких вона вимушена жити. Свідомість реагує масовими неврозами або міфами про спасіння, хворобами духу, нігілістичним песимізмом. І, знову ж таки, Сартр підкреслює, що треба пам'ятати про те, що *ця хвора свідомість, яка розривається в страхах, є рідною сестрою розсудково-впорядкованої свідомості, що задоволена самою собою.*

Таким чином, ми бачимо, що існує відстань між віртуальним і реальним, яка приносить людині незадоволення, що, у свою чергу, проявляється у вигляді ресентименту. Тобто почуття незадоволеності й приниженості не зникає, а накопичується, а потім вибухає в особистому або масовому конфлікті. І таким чином, чим сильнішим є це утримання, тим кровопролитнішим і жорстокішим буде майбутній конфлікт. Дві світові війни є реакцією або антитезою до пафосу Просвітництва з його беззастережною вірою в раціональність, освіту й науку. Яким же може бути вихід і кроки етики ненасилля не як системи, а як способу існування? Якщо свідомість розірвана, чи може існувати щось, що може поєднати її? Отже, ми знову повернулись до теми любові, яка є однією з провідних в етиці ненасилля. Теоретики цього напрямку акцентують саме на ній. Але звідки і як, а головне: яка може бути любов за умов розірваної свідомості? І чи завжди любов виступає благом, а насилля - злом? Більше того, уже в другій половині ХХ століття знаменитий дослідник, філософ і біолог Конрад Лоренц пише про генетичну схильність до насилля: «Агресія, прояви якої часто ототожнюються з проявами «інстинкту смерті», - це такий самий інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах так само, як і вони, слугують збереженню життя й виду» [7, с. 6]. Лев Толстой як проповідник любові якраз і вбачає проблему розірваності у відсутності універсалізуючої сили, смислу, який би об'єднував людей. І попри певну утопічність цього метасмислу, особливо зважаючи на попередні дослідження, Л. Толстой звертає увагу на дуже важливий момент, який ілюструє невинуватість насилля. Він пише: «Сутність помилки всіх політичних учень, як найконсервативніших, так і новаторських, що призвели людей до бідувань, у тому, що люди цього світу вважали й уважають можливим за допомогою насилля об'єднати людей так, щоб вони всі, не чинячи опору, підкорялись одному й тому самому устрою життя й припису поведінки, що впливає з нього. Зрозуміло, що люди можуть, підкорюючись пристрасті, змушувати шляхом насилля не згодних із ними людей виконувати свою волю. Можна силою випхнути людину або втиснути її туди, куди вона йти не хоче... І це зрозуміло, але зовсім не зрозумілим є розмірковування про те, що насилля може бути засобом мо-

тивування людей до здійснення бажаних нами вчинків» [10]. Пригадуються також і метафоричні слова Баумана про те, що можна силою привести коня до водопою, але не можна примусити його пити. Більше того, як показує історичний досвід, добре нам знайомий, це є абсолютною правдою. І далі Л. Толстой пише про те, що ті, хто зазнає насилля, терплять його лише доти, доки вони є слабшими. Але як тільки вони стають сильнішими, то припиняють робити те, що вимагають інші. У зв'язку з цим пригадується ідея Гегеля, висловлена ним у «Феноменології духу» про взаємовідносини господаря й раба, де раб унаслідок власної творчості (вироблення певного продукту, що переважає над знищенням його, останнє проявляється у поглинанні продукту, в отриманні насолоди від володіння) стає внутрішньо вільним, потім поступово стає стоїком і скептиком і в результаті отримує таку внутрішню свободу, над якою не владний більше господар, до якого б насилля він не вдавався. І цікавим є те, що так само все це призводить до розірваної свідомості, що стає на роздоріжжі між внутрішнім і зовнішнім, реальним і удаваним (хоча в цьому випадку це й не зовсім удаване) і веде до певного універсального смислу, до об'єктивуючого духу, до релігії. Але тим не менше, аргументом проти насилля є не тільки його негуманність, бо таке розуміння є стереотипним, про що ми скажемо далі, а *нетривкість його застосування через вічне прагнення людини до свободи.*

Повертаючись до теми любові, ми підкреслили утопічність поглядів Л. Толстого, оскільки його любов як універсальний смисл є загальнодіючим законом всепрощення, який не дає похибки і, відповідно, за його прогнозом, займе своє домінуючі позиції в майбутньому після всіх кризових поневір'янь роз'єднаності та релятивізму. На противагу йому є ніцшеанське розуміння любові, яке нам видається ефективнішим «об'єднанням» за сьогоденних реалій. Він розуміє любов як «любов-слабкість» і «любов-силу». Зрозуміло, що «любов-слабкість» ґрунтується на жалості, «любов-сила», навпаки, на тій самій героїчній відповідальності, до якої прагне етика ненасилля як діяльність, а не профанація. Адже перший вид любові якраз й обертається антисвободою й антигуманністю, не даючи можливості людині зробити вибір. У відомому романі «Нестерпна легкість буття» Мілан Кундера говорить про свого героя: «Слабкість Франца називається добротою». Доброта - це єдино можливий прояв любові слабкої людини, добро ж - прояв любові сильної. Семен Франк, російський релігійний філософ, підтримував тезу Ніцше про любов, яка здатна подолати жалість, і з її допомогою піддавав критиці деякі твердження Достоєвського, зокрема про те, що весь прогрес людства не вартий і сльози однієї дитини. Але дитина має плакати, принаймні для того, щоб відчутти тривогу іншої людини, навчитись приносити в жертву бажання заради самовдосконалення. Крім того, за висловом В. Корнева, «сама в зоні насилля над тілом, мовою, свідомістю і формується завжди простір культури» [5]. Отже, тому, повертаючись до М. Агеєва й театрального катарсису, ми можемо тут зауважити, що однією з перших теорій мистецтва була аристотелівська концепція катарсису як методичного насилля автора над глядачем. Тому етика ненасилля й має бути спрямована не на боротьбу з удаваними вітряками, не на тотальне залагодження конфліктів, адже конфлікт і насилля, як ми з'ясували, є таким самим законом життя, як і любов, а на

зміцнення простору вільної й творчої особистості, для якої якнайменше виникатимуть умови для неврозу, а відповідно, і для трагічного «виходу» цієї нереалізованості. Проблема полягає в тому, що жодна відома політична система не могла здійснити цієї місії, і менш за все на це здатний сьгоднішній капіталізм. Саме тому він є вибуховим ґрунтом, на якому *поки що*, як би хотілось вірити, ми приречені жити.

Висновки

1. Актуальністю для розгляду етики ненасилля є наявність "внутрішніх", "прихованих" форм насилля, які часто ігноруються, і водночас подібна індивідуальність породжує нові, витончені форми насилля над людиною, що руйнує її особистість зсередини.

2. Для того, щоб розглядати етику ненасилля за сьгоднішніх реалій, потрібно позбавитися певних стереотипів і кліше щодо неї:

а) етика ненасилля є утопією, оскільки намагається перебороти все зло у світі;

б) вона вірить в остаточну перемогу добра над злом;

в) природу людини вона розглядає як таку, що схильна винятково до добра.

3. Позбавившись подібних уявлень, ми приходимо до розуміння, що етика ненасилля:

а) є способом існування;

б) є способом боротьби, який не заперечується як фундаментальний закон життя;

в) є видом відповідального героїзму, який властивий для сильних людей.

4. Задачею етики ненасилля має бути не викорінення насилля, оскільки воно притаманне людській природі, так би мовити онтологічно вкорінене в її сутність, а мінімізувати прояви насилля через утвердження проявів свободи для самореалізації. Такі засоби не викликають зворотної реакції на миротворчість (наприклад, ще сильніші кровопролиття як знак протесту або "загостреного" почуття справедливості), а викорінюють причину самої конфліктності, тим самим знижуючи можливість їх появу. Засобом для цього може виступати любов, яка має переваги над насиллям своєю конструктивною, а не деструктивною силою, за умови, що сама ця любов, за висловом Фрідріха Ніцше, є "любов'ю-силою", а не "любов'ю-слабкістю". У зв'язку із цим наведемо фрагмент розмови Конфуція з учнями: "Що ви скажете про Яна Хуея як людину?" - запитує його учень. "Він

переважає мене в людяності", - відповідає Конфуцій. "...Що ви скажете про Цжичжана? - Він переважає мене у твердості...". І далі Конфуцій продовжує, оскільки бачить на обличчях учнів нерозуміння того, чого ж треба вчитися в нього в такому разі: "...Хуей може бути людяним, але не вміє заперечувати... Цжичжан може бути твердим, але не вміє йти на поступки" [13, с. 33]. Тому ненасилля є не простим непотворенням, а твердістю й сміливістю духу, пошуками "золотої середини" й справжньої, фактичної гуманності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агеев М. Роман с кокаином / М. Агеев. - Ростов на Дону : Феникс, 2000. - 256 с.
2. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. - СПб. : Питер, 2008. - 240 с.
3. Ганди М. Моя вера в ненасилие / М. Ганди // Вопросы философии. - 1992. - № 3. - С. 65-66.
4. Гусейнов А. А. Этика ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. - 1992. - № 3. - С. 72-81.
5. Корнев В. В. Насилие [Электронный ресурс] / В. В. Корнев. - Режим доступа : http://se-bo.at.ua/publ/filosofija/ontologija/kornev_v_v_nasilie/2-1-0-12.
6. Кузин В. П. Идея ненасилия в религиозно-философских и этических учениях: история и современность / В. П. Кузин // Вестник СевНТУ. - Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2010. - Вып. 103: Философия. - С. 31-39.
7. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло") / К. Лоренц. - М. : Изд. группа "Прогресс", 1994. - 224 с.
8. Мамардашвили М. Категория социального бытия и метод его анализа в экзистенциализме Сартра [Электронный ресурс] / М. Мамардашвили. - Режим доступа : <http://ru.philosophy.kiev.ua/library/mmk/sartre.html>.
9. Опыт ненасилия в XX столетии: социально-этические очерки / [под ред. Р. Г. Апресян]. - М. : Аслан, 1996. - 288 с.
10. Толстой Л. Н. Закон насилия и закон любви [Электронный ресурс] / Л. Н. Толстой. - Режим доступа : http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_1230.shtml.
11. Торо Г. Д. О гражданском неповиновении / Г. Д. Торо / Новые пророки. Торо. Толстой. Ганди. Эмерсон. - СПб. : Алетейя, 1998. - С. 79-115.
12. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир - эпоха Просвещения / [редкол.: И. Т. Фролов и др. ; сост. П. С. Гуревич]. - М. : Политиздат, 1991. - 422 с.
13. Шпенглер О. Годы решений / О. Шпенглер. - М. : СКИ-МЕНЪ, 2006. - 240 с.

V. Furkalo

PROBLEM NONVIOLENCE AND HUMAN NATURE

The article discusses the relationship of ethics of non-violence and human nature. Set number of stereotypes, which are maintained in relation to this area of ethics, among them: the futility, the simplicity and uniqueness of the understanding of human nature, as well as the denial not only of violence, but also coercion as such. Proved the fallacy of any stereotypes relating to the ethics of non-violence, and respectively, the possibility of alternative consideration of ethical issues is shown.

Key words: nonviolence, justice, violence, "broken consciousness", resentment, love.

© В. Фуркало

Надійшла до редакції 29.08.2012

№ 5 (119) вересень-жовтень 2012 р.